

Dr. Nótári Tamás*

FÖLDI ANDRÁS–HAMZA GÁBOR: A RÓMAI JOG TÖRTÉNETE ÉS INSTITÚCIÓI

- Földi András–Hamza Gábor: *A római jog története és intézményei*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2006. Tizenegyedik átdolgozott és bővített kiadás. 716 oldal

A magyar tankönyvirodalomban egyedülálló jelenségként tizenegy év leforgása alatt immáron a tizenegyedik, átdolgozott és bővített kiadásban tarthatjuk kezünkben Földi András (az MTA doktora) és Hamza Gábor (az MTA levelező tagja) által megalkotott, a római jogi oktatásban mérvadó tankönyvnek, a kutatók számára pedig nélkülözhetetlen kézikönyvnek számító *opust*. E tankönyv a magyar romanisztika kiemelkedő alkotásának, Brósz Róbert és Pólay Elemér 1974-ben megjelent „*Római jog*” című munkájának alapulvételével íródott, ám az átvételek mellett és ellenére már az 1996-os első kiadás oly mértékben különbözött attól – ha csupán a több mint kétszeres terjedelmet vesszük tekintetbe –, hogy méltán tekinthetjük önálló alkotásnak. Egy régebbi és az oktatásban bevált

tankönyv tekintetében ezen eljárásra a nemzetközi szakirodalom számos példával szolgál, hogy csak a legismertebbet említsük, Wolfgang Kunkel kézikönyvét az átdolgozás után Honsell, Mayer-May és Selb neve fémjelzi.¹ Az elmúlt évek során a hazai római jogi oktatásban *caput et fundamentum* má vált „*Földi–Hamza tankönyv*” számos magyar elődtankönyvre tekint vissza, így például Vécsey Tamás,² Személyi Kálmán,³ Marton Géza⁴ és Benedek Ferenc⁵ munkáira, amit a szerzők az előszóban nem is mulasztanak el megemlíteni. A szerzők, Földi András és Hamza Gábor e műve által keltett széleskörű és messzemenően elismerő visszhangot jól jelzi, hogy a könyvről nem csupán számos belföldi folyóiratban jelentek meg recenziók⁶ és ismertetések,⁷ hanem tekintélyes külföldi orgánumok – így például a Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, a Studia et Documenta Historiae et Iuris, a Revue Historique de Droit Français et Étranger, az Index, az Orbis Iuris Romani, a Review of Legal History, a Loy-

* PhD, egyetemi docens, Károli Gáspár Református Egyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Római Jogi Tanszék

1 H. Honsell–Th. Mayer-Maly–W. Selb: *Römisches Recht*. Aufgrund des Werkes von P. Jörs, W. Kunkel, L. Wenger. Berlin–Heidelberg–New York 1987.

2 Vécsey T.: *A római jog intézményei jogtörténeti bevezetéssel a forrásokba*. Budapest 1907. Vécseyhez bővebben lásd Hamza G.: *Vécsey Tamás*. In: Magyar jogtudósok I. Szerk. Hamza G. Budapest 1999. 61skk.

3 Személyi K.: *Római jog I–II*. Kolozsvár 1941.

4 Marton G.: *A római magánjog elemeinek tankönyve. Intézmények*. Debrecen 1947. Martonhoz bővebben lásd Zlinszky J.: *Marton Géza*. In: Magyar jogtudósok I. Szerk. Hamza G. Budapest 1999. 97skk.

5 Benedek F.: *Római magánjog. Dologi és kötelmi jog*. Pécs 1995.

6 Kelemen L., Ügyvédek Lapja 1997/2. 61.; Sándor I., *Az új római jogi tankönyv bemutatása*. Magyar Jog 44 (1997) 503.; Tóth Á., *Közjegyzők Közlönye* I (1997) 9-10.; idem, *Az új római jogi tankönyv jogászegyleti vitája*. Magyar Jog 44 (1997) 504-506.; Burián L., *Jogállam* (1998) 117-121.; Dömötör L., *Magyar Felsőoktatás* 1998/12. 54.; idem, *Magyar Tudomány* 43 (1998), 1396-1398.; Pókecz Kovács A., *Magyar Jog* 47 (2000) 445-448.; Gedeon M., *AETAS* 2001/3-4. 311-313.; Sándor I., *Debreceni Szemle* 9 (2001) 299-302; Nótári T., *Jogtudományi Közöny* 58 (2003) 65-68.; Boóc Á., *Katekhón* 2 (2005) 401-403.; Nótári T.: *JogOk* 1 (2005) 60-63.

7 Sándor I.: *RUBICON* 1997/3-4. 46-47.; Tóth Á.: *Belügyi Szemle* 45 (1997) 1, 123.; Sándor I.: *Collega* 1998/10 – 1999/1. 68-70

ola Law Review, az Osteuropa Recht, a Tulane European & Civil Law Forum, a Diritto e cultura, – hasábjain is.⁸

A római jog oktatásának szempontjai közé szoktuk sorolni azon érvet, amely szerint a római jog nem csupán a római birodalom korában volt jóformán egész Európa területén hatályos jog, hanem *mutatis mutandis* a középkortól egészen a XIX. századig, amikor pedig az országonként különböző nemzeti jogrendszerek törvénykönyvbe foglalásának folyamata a római jogot nem eltörölte, hanem egyfelől dogmatikai rendszerében, másfelől mint jogászai gondolkodásmódot és mint terminológiájának *lingua francáját* integrálta.⁹ „...A római jogra így még nem elhanyagolható szerep várhat az egységesülő Európában; a felépítendő új *ius commune Europaeum* alapját, közös fundamentumát ugyanis elsősorban a római jogban találhatjuk meg.”¹⁰ Ennek szellemében fogant e mű is, hiszen „az ismét nemzetközivé váló jogászképzés, amelynek integráns részét alkotja, alkothatja a római jog oktatása, hosszabb távon a *stilus curiae* harmonizálását eredményezheti.”¹¹ A jogegységesítés folyamatának akadnak ellenzői is, és jelenkori viszonyaink között megismétlődni láthatjuk az Anton Friedrich Justus Thibaut¹² és Friedrich Carl von Savigny¹³ által folytatott, a kodifikációról szóló vitát.¹⁴

A római jog (*ius civile*, *ius Quiritium*, *ius Romanum*) természetesen nem csupán az ókori Rómában hatályban volt jogszabályok összességét

gét foglalja magába, hanem a római jog közép- és újkori továbbélését is. Ennek fényében a szerzők a római jog továbbélésének és hatástörténetének vizsgálatára teszik a mű egyik fő hangsúlyát, hiszen a római jog – lévén a görög filozófiával és a zsidó-keresztény hagyományt jelentő Bibliával együtt az európai kultúra három fő tartópillére közül az egyik – jelenti a jogtudomány számára a téren és időn, az ókortól napjainkig átívelő kontinuitást. (Ha e továbbhatást figyelmen kívül hagynánk, amint erre a Leopold Wenger¹⁵ nevével fémjelezhető *antike Rechtsgeschichte* irányzata részéről történtek is kísérletek, úgy nem csupán korunk jogtudománya válik gyökértelen, identitását tekintve légtüres térben lebegő diszciplínává, hanem a romaisztikát csupán önmagáért művelendő, korunk jogi problémáitól elzárt, és hosszú távon legitimitációjára nézvést megkérdőjelezhető tudományággá tesszük.¹⁶) A *ius civile* fogalma kapcsán itt kell megállapítani, hogy a római jogrendszer belső tagozódása, illetve tudományos klasszifikációjának gondolata görög eredetű, s a *ius civile* partíciója nem feleltethető meg a jogrendszer mai értelemben vett jogági tagolásának. A *ius civile* többjelentésű kifejezés, ugyanis a *civis Romanus* valamennyi életviszonyát rendezi mind a római állam, mind pedig polgártársai irányában.¹⁷ A kései köztársaság korában a *ius civile*t elsősorban a *ius praetoriummal* állították szembe, Cicero pedig már két egyenrangú jogként említi a civiljogot és a *praetori* jogot,¹⁸ a

8 Burián, L.: *Orbis Iuris Romani* 4 (1998) 244-251. [az 1. kiadásról, németül]; Sándor, I.: *Fundamina. Review of Legal History.* (Cape Town) 4 (1998) 123-129. [a 3. kiadásról, németül]; Blaho, P.: *Orbis Iuris Romani* 5 (1999) 216-218. [a 3. kiadásról, németül]; Gabor, F. A.: *Loyola Law Review* (New Orleans) 46 (2000) 501-506. [a 4. kiadásról, angolul]; Küpper, H.: *Osteuropa Recht* 46 (2000) 458-459. [az 5. kiadásról, németül]; Gabor, F. A.: *Annales Univ. Scient. Budap. de Rol. Eötvös nom. Sect. Juridica* 40 (2000) 97-100.; uő.: *Tulane European & Civil Law Forum* (New Orleans) 15/16 (2000-2001) 125-129. [az 5. kiadásról, angolul] és uő.: *Acta Juridica Hungarica* 42 (2001) 121-125. [az 5. kiadásról, angolul]; Mercogliano, F.: *INDEX. Quaderni camerti di studi romanistici – International Survey of Roman Law* 25 (1997) 722. [olaszul]; Carrino, A.: *Diritto e cultura* [Napoli] 8 (1998) 202.; Imbert, J.: *Revue Historique de Droit Français et Étranger* 76 (1998) 292. [franciául]; Papa, G.: *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 64 (1998) 634. [olaszul]; Végh, Z.: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (Rom. Abt.)* 115 (1998) 687.; *Zeitschrift für europäisches Privatrecht* 6 (1998) 247.; Sotty, R.: *Revue Historique de Droit Français et Étranger* 78 (2000) 102-103.

9 Földi-Hamza 7skk.

10 Földi-Hamza 9.

11 Hamza G.: *Az európai magánjog fejlődése.* Budapest 2002. 14skk.

12 A. F. J. Thibaut: *Über die Nothwendigkeit eines allgemeinen bürgerlichen Rechts für Deutschland.* 1814.

13 F. C. v. Savigny: *Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft.* 1814.

14 Hamza G.–Sajó A.: *Savigny a jogtudomány fejlődésének keresztútján.* Állam- és Jogtudomány 23 (1980)

15 L. Wenger: *Römische und Antike Rechtsgeschichte.* Graz 1905.

16 Az e szempontból is elhanyagolhatatlan jelentőségű jogösszehasonlító kutatások történetéhez bővebben lásd Hamza G.: *Jogösszehasonlítás és az antik jogrendszerek.* Budapest 1998.

17 Gai. *inst.* 1, 1. *Omnes populi, qui legibus et moribus reguntur, partim suo proprio, partim communi omnium hominum iure utuntur. Nam quod quisque populus ipse sibi ius constituit, id ipsius proprium est vocaturque ius civile, quasi ius proprium civitatis.*

18 Cic. *Caecin.* 34. *ex iure civili ac praetorio*

principátus korára a *ius civile* és a *ius praetorium* összeolvadt, miután az utóbbi elvesztette a civiljogot megújító szerepét, a különbség köztük már kizárólag eredetüket illetően maradt fenn. A *ius civile* ettől fogva a polgárok személyi, családi és vagyoni viszonyait magába foglaló *ius privatum* szinonimájává vált, aminek ellentétéként a vallási dolgokra, a papi és az állami tisztségekre vonatkozó *ius publicumot*¹⁹ tartották számon. A közismert Ulpianusi, a *ius publicum* és a *ius privatum* leírása kapcsán megfogalmazott, fő különbségként a köz- és a magánérdeket megjelölő szöveghelyből világosan kiderül,²⁰ hogy az elkülönítés elsődlegesen a *iurisprudentia* szempontjából bír jelentőséggel, s hogy ez inkább csupán egyfajta klasszifikációnak, semmint – a római gondolkodásmódtól eleve némiképp idegen – definíciónak²¹ tekinthető. (Természetesen nem volna helyénvaló a *ius publicumot* a modern közjoggal, a *ius privatumot* pedig a modern magánjoggal azonosítani, egyrészt mivel e fogalmak a maiaktól teljességgel eltérő társadalmi és gazdasági környezetben jöttek létre, másrészt a modern magánjogban az állam lehet magánjogi viszonyok alapja,²² addig Rómában a római államra nem vonatkozott a *ius privatum*, harmadrészt pedig míg a római „büntetőjog” egyik része, a *crimenek* a *ius publicum*, másik része, a *delictumok* a *ius privatum* keretébe tartozott, addig a modern büntetőjog a közjog részét képezi.²³) Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy a római jogtudósok számára a jogági elválasztása nem bírt gyakorlati jelentőséggel, hanem csupán a tudományos klasszifikáció egy formájaként jelent meg; az Ulpianus megfogalmazta disztinkció nem technikus természetű, inkább az általános osztályozásnak egy, a görög gondolkodásban gyökerező formája.

A római jog fejlődésének kezdeti és lezáró stádiumait egy-egy nagy összefoglalás jelzi: az

i.e. V. századra datálható tizenkéttáblás törvények, és az i. sz. VI. századi, Bizáncban lezajlott, I. Iustinianus császár nevéhez fűződő kodifikáció,²⁴ amely négy szakaszra oszlott, amelyeket az elkészült művek jeleztek: a *Codex Iustinianus*, a *Digesta*, az *Institutiones* és a *Codex Iustinianus repetitae praelectionis* – utóbb ezekhez csatlakozott a jórészt görög nyelvű *Novellae*. (Itt kell megjegyeznünk, hogy a római jog tankönyvirodalmát tekintve is oly nagy és fényes múltra tekinthet vissza, mint igen kevés diszciplína; az i. sz. II. század derekán Gaius²⁵ alakította ki a római jog mai tananyagának alapvető felépítését és rendszerét *Institutiones* című tankönyvében, amit majd az 533-ban Iustinianus császár megbízására Tribonianus, Dorotheus és Theodorus által összeállított *Institutiones seu Elementa* című tankönyv emelt némi módosítással törvényezőre. A iustinianusi kodifikációtól kezdve különböztethető meg az ún. institúció- és a pandekta-rendszer. Gaius tankönyve három fő részre oszlott: *personae*, *res* és *actiones*, az első rész tárgyalta a mai személyi és családi jogot, a második rész tartalmazta a mai dologi, kötelmi és öröklési jogot – ezen belül a hármas tagolás már itt is némiképp érzékelhető volt –, a harmadik rész pedig az eljárásjogot ölelte fel, a iustinianusi *Institutiones* további rendszertani finomítások mellett a gaiusi alapokon állott. A manapság a római jog oktatásában használt institúció-rendszer a középkori és az újkori jogtudományban jegecesedett ki: didaktikai okokból az eljárásjog az anyagi jog előtt kerül tárgyalásra, az anyagi jog pedig személyi és családi, dologi, kötelmi valamint öröklési jogra oszlik – a modern institúció-rendszerben az öröklési és a kötelmi jog sorrendje felcserélődött a gaiusi és a iustinianusi tankönyvköz képest. A iustinianusi kodifikáció anyaga ma is elfogadott és alkalmazott szerkezetben először 1583-ban Genfben

19 Ulp. D. 1, 1, 1, 2. *Publicum ius in sacris, in sacerdotibus, in magistratibus consisistit.*

20 Ulp. D. 1, 1, 1, 2. *Huius studii duae sunt positiones: publicum et privatum. Publicum ius est, quod ad statum rei Romanae spectat, privatum, quod ad singulorum utilitatem; sunt enim quaedam publice utilia, quaedam privatum.*

21 Iav. D. 50, 17, 202. *Omnis definitio in iure civili periculosa est; parum est enim, ut non subverti posset.*

22 Ptk. 26. § (2) bek.

23 Földi–Hamza 52. sk.

24 D. Nörr: *Zu den geistigen und sozialen Grundlagen der spätantiken Kodifikationsbewegung*, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung (a továbbiakban: ZSS) 80 (1963); A. N. Honoré–A. Rodger: *How the Digest Commissioners Worked*, ZSS 87 (1970); H. Ankum: *La Codification de Justinien était-elle une véritable codification?* In: Liber Amicorum J. Gilissen. Antwerpen 1982; D. J. Osler: *The Compilation of Justinian's Digest*, ZSS 102 (1985); D. Pugsley: *The Justinian Digest and the Compilers*, Exeter 1995.

25 A. N. Honoré: *Gaius*. Oxford 1962; Diódsi Gy.: *Gaius, der Rechtsgelehrte*. In: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt II*. 15, 1976; O. Stanojevic: *Gaius noster. Plaidoyer pour Gaius*. Amsterdam 1989.

látott napvilágot Dionysius Gothofredus gondozásában, *Corpus iuris civilis* cím alatt. A iustinianusi *Digesta*²⁶ ma is általánosan elfogadott kritikai kiadása Theodor Mommsen (1817–1903) nevéhez fűződik, akinek nem csupán számos mérvadó editiót – így például a *Corpus Inscriptionum Latinarum* (III. 3; 4; V; IX; X)²⁷ és a *Monumenta Germaniae Historica, Auctores Antiquissimi* (I.1; 5; 9; 11–13.)²⁸ számos kötetét – köszönhetünk, hanem több, a római történeti (*Römische Geschichte I–III; V*)²⁹ és jogtörténeti monográfiát (*Römisches Staatsrecht I–III; Römisches Strafrecht*)³⁰ is.³¹ Wolfgang Kunkel Theodor Mommsen nehezen túlbecsülhető tudományos jelentőségét méltató sorait³² a tankönyv is idézi: „Mit ihrer Bemühung um die Lösung dieser Aufgaben steht die Wissenschaft vom römischen Recht auf den Schultern Theodor Mommsens, der, von Hause aus Jurist und von der Rechtswissenschaft des neunzehnten Jahrhunderts in der scharfen Erfassung und systematischen Verknüpfung seiner Erkenntnisse geschult, mit umfassender Beherrschung der gesamten römischen Überlieferung alle Zweige der römischen Altertumswissenschaft auf neue Grundlagen gestellt und auf ihre gemeinsamen Aufgaben hingewiesen hat.”³³ A pandekta-rendszer a iustinianusi *Digesta* rendszert és követve elsőként a *ius privatum* általános részét tárgyalja a személyi joggal együtt, ezt követi a *dologi*, a kötelmi, a családi és az öröklési jog, amit ezt először Georg Arnold Heise művében láthatjuk.³⁴ A modern pandekta-rendszert követi jórészt az 1900-ban hatályba lépett német *Bürgerliches Gesetzbuch*, a iustinianusi intézményrendszer alapjain áll az 1804-ből származó francia *Code civil*, az 1811-es osztrák *Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch* és az 1907-ben elfogadott és

1912-ben hatályba lépett svájci *Zivilgesetzbuch* pedig közelebb áll a mai intézményrendszerhez.)

A római jog története azonban nem zárul le a VI. században, útja, amelyet utóbb – egészen máig – bejárt, legalább olyan jelentékeny mind önmagában, mind pedig a jelenleg hatályos jogrendszerekre gyakorolt befolyása által, mint az addigi. A iustinianusi kodifikáció által összefoglalt római joganyag további sorsa a középkorban és a koraujkorban a következő három modell szerint alakulhatott: bizonyos területeken a folytatólagos továbbélés, másutt, ahol egykor hatályban volt, bekövetkezhetett a római jog újjáéledése, illetve harmadik lehetőségként a római jog recepciója, a helyi jogrendszerekbe történő befogadás jelentkezett,³⁵ amely végbe-mehetett akár egyetlen egységes törvényhozói aktussal, akár pedig lassú és folyamatos beszivárgás által. A továbbhatás problematikáját számos közép- és újkori példával és működésmódokkal, nem csupán az európai, hanem az amerikai, ázsiai és afrikai földrészre kiterjedően egészen napjainkig részletesen ismertethetnénk; ám a tankönyv ezt nem csupán a *historia externát* feldolgozó részben, hanem *historia internát* taglaló részekben is behatóan elemzi. E rövid kitekintésben csupán a hatásmechanizmus egy elemére próbáltuk meg a rövid tudomány- és módszertörténeti bevezetés után a figyelmet ráirányítani. Sorainkat találóan Hugo Grotius³⁶ egy 1633-ban írott leveléből vett – általunk már számos esetben idézett, ám fontossága miatt mindig újra és újra megismételendőnek ítélt – gondolattal zárhatjuk, amelyben a római jognak az európai jogrendszerekre gyakorolt, nehezen túlbecsülhető hatását méltatja: „Nincsen semmi, ami méltóbb volna egy kiváló emberhez, mint a jog tanulmányozása. Először azon jog tanulmá-

26 *Digesta Iustiniani Augusti* I–II. 1868–1870.

27 1902; 1877; 1883.

28 1882–1898.

29 1854–1856; 1885.

30 1871–1888; 1899.

31 K. Zangemeister–E. Jacobs: *Theodor Mommsen als Schriftsteller*. 1905; L. M. Hartmann: *Theodor Mommsen*. 1908; W. Weber: *Theodor Mommsen*. 1929; L. Wickert: *Theodor Mommsen. Eine Bibliographie I–IV*. 1959–1980.; U. v. Wilamowitz-Möllendorf: *Ansprache*. 1918.; A. Wucher: *Mommsen's historical writing: A continuation of politics by other means*. In: *Historians in politics*, herausgegeben v. W. Laqueur–G. L. Mosse, London 1974. 37–57.

32 W. Kunkel: *Römische Rechtsgeschichte*. Köln–Wien 1971. 169.

33 Hamza–Földi 99; Hamza 2002. 25

34 Georg Arnold Heise: *Grundriss eines gemeinen Civilrechts zum Behufe von Pandecten-Vorlesungen*. 1807.

35 Földi–Hamza 105.

36 Hugo Grotius jogtudományi jelentőségéről bővebben lásd Hamza 2002. 134sk.; W. J. M. van Eysinga: *Quelques observations sur Grotius et le droit romain*. In: W. J. M. van Eysinga: *Sparsa collecta*. Leiden 1958; P. Haggenmacher: *Grotius and Gentili. A Reassessment of Thomas E. Holand's Inaugural Lecture*. In: *Hugo Grotius and International Relations*. Oxford 1992.

nyozása, amely az embereket az emberekkel, s a nemzeteket a nemzetekkel kapcsolja össze, majd pedig hazai jogunk tanulmányozása. Ennek pedig nem csekély részét teszi ki a római jog, amit a legtöbb nép átvett, s ez már önmagáért is kimagaslóan méltó a megismerésre, az egyes államok jogrendjei felett, mert egy igen nagy és hosszú életű birodalom gyakorlata révén vált

tökéletesen kidolgozottá. Oly nyilvánvaló e jog méltányos volta minden területen, ám különösen azokon, amelyek a szerződésekre, vagy a jogellenes károkozásra vonatkoznak, hogy amely népekhez soha nem értek el a római fegyverek a római törvények oda is eljutottak, még hozzá minden erőszak nélkül, pusztán igazságuk erejével győzedelmeskedve.³⁷

37 Hugo Grotius: *Epistula ad Gallos* 156.